

**ЗАМІЩАК Марія** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, індекс 82100 ([dpszammeri@gmail.com](mailto:dpszammeri@gmail.com))

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4559-1257>

## МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

**Анотація.** *Мета статті* – здійснити психологічний аналіз феноменів моральної свідомості та самосвідомості особистості, розкрити їх сутність, структуру й взаємозв'язок, а також окреслити основні компоненти, механізми та функції.

**Методологія.** У дослідженні використано теоретичний аналіз наукових джерел, систематизацію та порівняння концепцій морального та особистісного розвитку, а також методи психологічного осмислення взаємозв'язку між моральною свідомістю, самосвідомістю та поведінкою людини. Розглядалися структурні компоненти моральної свідомості, механізми формування моральної самооцінки, а також вплив соціального і культурного середовища на моральний розвиток особистості.

**Наукова новизна.** У статті уточнено сутність і структуру моральної свідомості та самосвідомості, розкрито їх взаємозв'язок і функції. Виокремлено ключові механізми їх розвитку (рефлексія, наслідування, ідентифікація, емпатія) та окреслено роль моральної самооцінки й совісті як центральних регуляторів поведінки. Запропоновано розглядати моральну самосвідомість як інтегративне утворення, що поєднує раціональний, емоційно-оцінний та поведінковий рівні, визначаючи здатність особистості до морального вибору й саморегуляції.

**Висновки.** Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що моральна свідомість та самосвідомість є взаємопов'язаними психологічними утвореннями, які виконують провідну роль у формуванні особистості. Вони забезпечують не лише орієнтацію людини у світі моральних норм і цінностей, а й визначають її здатність до відповідального вибору та саморегуляції поведінки. Моральна свідомість виступає системою засвоєних норм, принципів і уявлень, які регулюють діяльність людини, тоді як її ядром є совість – внутрішній механізм контролю за власними вчинками. Моральна самосвідомість формується поступово в онтогенезі та охоплює такі компоненти, як самооцінка, уявлення про власне «Я», усвідомлення прав і обов'язків, здатність оцінювати власні й чужі дії з позицій моральних стандартів. Вона виконує як диференціюючу функцію (усвідомлення своєї унікальності), так і інтегративну (відчуття приналежності до спільноти на основі спільних цінностей). Розвиток моральної свідомості та самосвідомості залежить від соціокультурних і вікових чинників, впливу сім'ї, школи, ровесників, соціально-економічного середовища. Особливо важливим є створення умов для моральної рефлексії, діалогу й співпереживання.

Психологічна природа моральної самооцінки має соціальне походження: вона виникає у процесі взаємодії з іншими людьми, поступово інтеріоризується і стає основою для внутрішнього морального контролю.

Отже, розвиток моральної свідомості й самосвідомості – це не лише індивідуально-психологічний, а й соціокультурний процес, що забезпечує гармонійне становлення особистості, її готовність діяти на основі загальнолюдських і духовних цінностей, приймати гідні рішення та здійснювати моральний вибір у різних життєвих ситуаціях.

**Ключові слова:** моральна свідомість, моральна самосвідомість, моральні цінності, моральна самооцінка, моральний розвиток, духовність особистості.

**ZAMISHCHAK Maria** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (dpszammeri@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4559-1257>

## MORAL CONSCIOUSNESS AND SELF-AWARENESS OF PERSONALITY IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL STUDY

**Abstract.** *The purpose of the article is to conduct a psychological analysis of the phenomena of moral consciousness and self-awareness of personality, to reveal their essence, structure, and interrelation, as well as to outline the main components, mechanisms, and functions.*

**Methodology.** *The study employs theoretical analysis of scientific sources, systematization, and comparison of concepts of moral and personal development, as well as methods of psychological reflection on the interconnection between moral consciousness, self-awareness, and human behavior. Structural components of moral consciousness, mechanisms of moral self-evaluation, and the influence of social and cultural environment on the moral development of personality were examined.*

**Scientific novelty.** *The article clarifies the essence and structure of moral consciousness and self-awareness, revealing their interrelation and functions. Key mechanisms of their development (reflection, imitation, identification, empathy) are highlighted, and the role of moral self-evaluation and conscience as central regulators of behavior is outlined. Moral self-awareness is proposed to be considered as an integrative construct that combines rational, emotional-evaluative, and behavioral levels, determining the individual's capacity for moral choice and self-regulation.*

**Conclusions.** *The analysis suggests that moral consciousness and self-awareness are interconnected psychological constructs that play a leading role in personality formation. They not only provide orientation in the world of moral norms and values but also determine the individual's ability to make responsible choices and regulate behavior. Moral consciousness represents a system of internalized norms, principles, and beliefs that guide human activity, with conscience as its core – an internal mechanism for monitoring one's actions. Moral self-awareness develops gradually in ontogenesis and encompasses components such as self-evaluation, self-concept, awareness of rights and duties, and the ability to assess one's own and others' actions according to moral standards. It performs both a differentiating function (awareness of one's uniqueness) and an integrative function (sense of belonging to a community based on shared values). The development of moral consciousness and self-awareness depends on socio-cultural and age-related factors, as well as the influence of family, school, peers, and socio-economic environment. Creating conditions for moral reflection, dialogue, and empathy is particularly important.*

*The psychological nature of moral self-evaluation has a social origin: it emerges through interaction with others, gradually internalizes, and becomes the basis for internal moral control.*

*Thus, the development of moral consciousness and self-awareness is not only an individual psychological process but also a socio-cultural one, ensuring the harmonious formation of personality, readiness to act based on universal and spiritual values, make ethical decisions, and exercise moral choice in various life situations.*

**Key words:** *moral consciousness, moral self-awareness, moral values, moral self-evaluation, moral development, personal spirituality.*

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах кризи знецінення моральних, духовних і суспільних орієнтирів, руйнування природних почуттів любові та поваги один до одного, а також девальвації таких цінностей, як совість, доброта, чесність, честь і гідність, моральний розвиток особистості істотно ускладнився. Тому проблема формування моральної свідомості та самосвідомості особистості набуває особливої актуальності. Науковці підкреслюють регулюючу роль самосвідомості в людській поведінці та її значення для становлення моральності.

**Аналіз досліджень.** Розглядаючи питання розвитку моральної свідомості й самосвідомості, ми спиралися на: концепції динаміки особистісного та морального розвитку (Л. Виготський, Б. Братусь, М. Боришевський, С. Максименко); положення про закономірності функціонування й розвиток мотиваційної сфери та природу особистості (О. Брушлинський, Г. Костюк); ідеї про морально-духовну суть людини й становлення її моральної свідомості (І. Бех, Л. Божович,

М. Боришевський, І. Булах, О. Дробницький, Н. Жигайло, В. Москалець, Р. Павелків, М. Савчин, П. Чамата, С. Якобсон); концепцію єдності свідомості та діяльності, а також взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку моральної сфери (С. Білозерська, С. Заболоцька, М. Заміщак І. Кон, Т. Титаренко).

Мораль визначає загальні вимоги до людини, її поведінки та взаємин з іншими людьми, соціальними групами і суспільством загалом, але водночас передбачає добровільне прийняття цих вимог особистістю. Виконання моральних норм не зводиться до зовнішнього тиску суспільства: вони стають справжніми лише тоді, коли людина усвідомлює їхню необхідність і діє вільно, самостійно, творчо та відповідально. Отже, моральний вчинок є дією, що здійснюється з власного переконання.

Моральний обов'язок як прояв об'єктивної соціальної необхідності розвивається у двох вимірах: суспільно-історичному та особистісно-індивідуальному. На рівні суспільства моральна свідомість залишається відносно рухомою й чутливою до змін історії та культури, проте її сутність залишається незмінною. Змінюючись за змістом, вона зберігає сталі риси, що відрізняють її від інших форм суспільної свідомості. Саме ця сутність моралі, втілена у системі законів і принципів, забезпечує можливість визначати будь-яке суспільне явище як моральне чи аморальне. У різні історичні епохи й культурах розвиток моралі завжди спрямований на гуманізацію міжлюдських стосунків, утвердження взаємодопомоги, співпраці, а також принципів обов'язку та справедливості (Савчин, 2007).

**Мета статті** – здійснити психологічний аналіз феноменів моральної свідомості та самої свідомості особистості, розкрити їх сутність, структуру й взаємозв'язок, а також окреслити основні компоненти, механізми та функції.

**Виклад основного матеріалу.** Моральна свідомість постає як особлива форма духовної культури, що ґрунтується на суспільно визнаних уявленнях про добро і зло, совість і гідність, справедливість, свободу та відповідальність, а також на моральних нормах, цінностях, ідеалах і принципах. Вона виконує регулятивну функцію у сфері поведінки та міжособистісних стосунків, забезпечує здійснення моральних санкцій – схвалення чи осуду вчинків, які мають нематеріальний, духовний характер. Такі санкції не зводяться до зовнішніх форм винагороди чи покарання, а виявляються у внутрішньому моральному судженні, яке особистість усвідомлює, приймає і відповідно до нього визначає подальші дії, мотиви, способи контролю та обґрунтування власних учинків, а також формує позицію й стратегію поведінки на рівні індивідуальних взаємин, референтної групи чи суспільства загалом.

Моральна свідомість властива кожній людині як результат її існування та діяльності в суспільстві подібних до себе індивідів. Вона водночас має універсальний, загальний характер і є масовим явищем, залишаючись при цьому глибоко особистісною та індивідуальною.

Розвинена моральна свідомість є підґрунтям внутрішньої свободи особистості, адже саме тоді, коли суспільні та загальнолюдські вимоги узгоджуються з її власними мотивами, особистість здатна діяти самостійно й творчо. У структурі моральної свідомості виділяється система мотивів, що зумовлюють діяльність: постановку цілей, визначення результатів, добір засобів та організацію поведінки, спрямованої на їх досягнення.

Моральність постає як безумовна система цінностей, а становлення моральної особистості розпочинається в той момент, коли індивід виявляє здатність усвідомлювати та розв'язувати моральні проблеми. Морально-необхідне як відображення об'єктивної соціальної необхідності належить до сфери моральної свідомості та виступає для людини своєрідним моральним законом. Першою і найбільш дослідженою у психології формою його вияву є обов'язок. Психологічна сутність обов'язку полягає не лише у вимогах, що виходять від суспільства, групи чи іншої людини, але й у внутрішніх вимогах, які особистість висуває сама до себе.

Другою формою прояву об'єктивної соціальної необхідності є свідоме прагнення особистості чинити добро для оточення, що водночас слугує засобом зміцнення спільноти. Це прагнення, пов'язане і з протидією злу, було усвідомлене людством і закріпилося як внутрішній мотив пізніше, ніж обов'язок, тому розглядається як наступний етап розвитку моральної свідомості (Павелків, 2004).

Найважливішими моральними мотивами виступають обов'язок та прагнення добровільно творити добро, що виявляється у формах гуманності й моральної любові. Обов'язок виражає примусовий характер необхідності, постаючи як певна «абстракція», яка протистоїть



індивідуалістичним чи навіть егоїстичним нахилам людини. У ньому більш виразно проявляється раціональний аспект, хоча обов'язок переживається і як моральне почуття, і як акт вольового рішення. Натомість моральна любов постає переважно як емоційне ставлення до виконання моральних норм. У прагненні до добра, що ґрунтується на моральній любові, відсутній елемент примусовості, властивий обов'язку.

В основі моральної свідомості лежать глибинні життєві інстинкти: самозбереження, страх перед загибеллю і руйнуванням, а також потужне прагнення до творчості. Саме тому в моменти морального прозріння людина найбільш повно усвідомлює сенс життя, власну суть і призначення (Павелків, 2004).

Індивідуальна мораль особистості є віддзеркаленням як соціальної, так і духовної моралі. Норми, ідеали, цінності та звички набувають реальної сили лише тоді, коли вони засвоюються людиною, інтегруються у її самосвідомість і стають особистісно значущими, тобто Я-цінностями. У такий спосіб формується моральна самосвідомість. Її центром виступає інша людина – незалежно від віку, соціального статусу чи особливостей – як безумовна цінність. Особистість, зберігаючи власну індивідуальність і перебуваючи у конкретних життєвих обставинах, водночас здатна співпереживати радощам і стражданням, щастю й труднощам іншої людини, спільноти, нації чи людства загалом (Савчин, 2016).

Традиційно виділяють такі основні компоненти моральної свідомості: моральні норми, цінності, принципи та ідеали; ключові категорії – добро і зло, обов'язок, відповідальність, справедливість; а також сенс життя, ставлення до смерті і щастя. Науковці зазначають обов'язок, відповідальність, сором і совість як окремі категорії моральної свідомості та самосвідомості. Теоретичний аналіз свідчить, що до структури моральної свідомості входять інтелектуальні компоненти, емоційно-оцінні механізми, духовно-моральні орієнтації та моральні дії (Савчин, 2004).

Моральну свідомість особистості доцільно розглядати в єдності її змісту та функцій. Змістовно вона охоплює моральні уявлення й поняття про добро і зло, благо і неблаго, справедливість і несправедливість, моральні цінності, норми, ідеали та принципи, які усвідомлюються у нерозривному зв'язку з буттям конкретної людини та її Я. Функції моральної свідомості включають: 1) оцінку та переживання моральних аспектів поведінки іншого разом із особистісною реакцією – підтримкою, схваленням, заохоченням до моральних вчинків або, навпаки, критикою та осудом аморальної поведінки; 2) моральну самооцінку, моральну рефлексію та самоконтроль власної моральної поведінки.

Усвідомлення необхідності моральної поведінки та переживання почуттів обов'язку й гуманності свідчить про наявність в особистості потреби в моральній діяльності. Проте дотримання моральних норм відбувається в умовах складної боротьби мотивів: свідомо й підсвідомо людина зважує всі «за» і «проти» перед вибором конкретного вчинку. Принципи моралі набувають реальної спонукальної сили лише тоді, коли вони переживаються особистістю. Тому для розвитку моральної свідомості важливі не лише знання про моральну необхідність, але й формування моральних почуттів.

Завдяки моральній свідомості відбувається оцінка моральної діяльності людини – її вчинків, поведінки та активності загалом. Індивідуальна моральна свідомість реалізується на двох рівнях: 1) вибір моральних цілей та формування моральних мотивів – усвідомлюються моральні орієнтації та актуалізуються моральні принципи; 2) вибір засобів для реалізації моральних цілей – у свідомості присутні основи вибору конкретного вчинку у визначеній ситуації.

Особливістю морального регулювання життєдіяльністю є те, що воно ґрунтується на свідомій волі індивіда та його усвідомленому прагненні реалізовувати моральний обов'язок. Мораль виступає як спосіб регуляції стосунків, який вимагає від особистості самостійно визначати власну лінію поведінки щодо інших людей, залежно від рівня сформованості її моральної свідомості. Суть моральної регуляції полягає в подоланні суперечностей між суб'єктом і об'єктом, коли загальне не протиставляється особистому, а особисте – загальному.

Дотримання моральних принципів передбачає активну роботу свідомості, моральний вибір і його вольове здійснення. Моральна свідомість реалізується через поведінку, а дотримання моральних норм відбувається у складній боротьбі мотивів: свідомо та підсвідомо людина зважує всі «за» і «проти» перед вибором конкретного вчинку, позиції чи ставлення (Савчин, 2004).

У сучасній психології поняття моральності особистості розглядається, зокрема, М. Боришевським. Науковець наголошує, що моральність не можна зводити лише до окремих внутрішніх

характеристик чи окремих проявів поведінки. Як специфічна сфера життєдіяльності людини, моральність постає як багатовимірний психологічний феномен. Вона формується, розвивається та реалізується через «моральну діяльність» і «моральну поведінку». Моральність виступає способом саморегуляції та засобом впорядкування міжособистісних стосунків, що ґрунтується на уявленнях про цінності. За переконанням науковця, моральність є ключовою складовою духовності, яка дозволяє особистості осмислити сенс свого життя, зрозуміти його мету, усвідомити власну унікальність і відповідальність за свої вчинки, а також усвідомити, що життя є боротьбою зі злом заради добра (Боришевський, 2003).

Моральна свідомість, відображаючи дійсність, у якій невід'ємною складовою є суб'єкт моральної дії, спрямована не лише на усвідомлення моральних аспектів соціального світу, а й на осмислення особистістю самої себе в цьому світі. Моральна самосвідомість виступає специфічною формою моральної свідомості, предметом якої є сама моральна свідомість та особистість як її носій. Моральні цінності, норми, ідеали та принципи постійно оцінюються й зіставляються з власним «Я-моральним», набуваючи особистісного змісту. У зв'язку з цим у структурі моральної свідомості природно формується моральна самосвідомість. Її зміст полягає в усвідомленні особистістю власного індивідуального буття у системі «Я – конкретний Інший» (група, суспільство, цивілізація), а функція – у моральній самооцінці вчинків, дій, позицій та супровідних переживань, а також у саморегуляції поведінки через контроль, самопідкріплення, самопідтримку, корекцію та рефлексію.

Особистість не лише осмислює проблеми та обставини життя крізь призму моральних цінностей і імперативів, але й здійснює самооцінку та постійно перевіряє справедливість і обґрунтованість моральних засад, якими керується. Людина не просто запам'ятовує моральні норми, а засвоює їх і використовує як еталони для оцінки поведінки оточуючих та власних вчинків. Завдяки моральній самосвідомості особистість оцінює відповідність своєї поведінки моральним нормам, ступінь сформованості моральних якостей і їх прояв. У моральній самосвідомості відображаються етичні смисли Я, що виникають у процесі співставлення власних дій із мотивами діяльності. Основними функціями цього феномену є осмислення спрямування поведінки, контроль, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов особистості як суб'єкта життєдіяльності. Самооцінка, зокрема, моральна самооцінка розглядається як один із головних механізмів становлення самосвідомості особистості. Бо самооцінка є умовою і засобом формування таких фінальних феноменів самосвідомості, як Я-образу і Я-концепція. Дослідники вказують на регулюючу функцію самосвідомості в поведінці людини, підкреслюють значення самосвідомості, особливо самооцінки, в становленні моральності (Павелків, 2004; Савчин, 2016).

Моральна свідомість поєднує в собі раціональне й емоційне засвоєння суспільних норм, які виступають еталонами поведінки людини. Її ядром є совість – внутрішній механізм самоконтролю особистості щодо відповідності власних дій суспільним вимогам. У процесі взаємодії з іншими людьми формується уявлення людини про себе як про моральну особистість. Як підкреслював Л. Виготський, самосприйняття людини неможливе поза контекстом сприйняття іншими, адже «особистість є для себе тим, чим вона є для інших». У цьому ж ключі науковець наголошував, що справді гідний життєвий вибір можливий лише тоді, коли людина усвідомлює власну моральну відповідальність і здатна піднятися над егоїстичними мотивами (Заболоцька, Заміщак, 2018).

Моральна самосвідомість розвивається разом із становленням особистості та ґрунтується на пізнанні світу й побудові соціально-моральних відносин. На думку В. Мухіної, її структура охоплює власне ім'я, самооцінку, статеву ідентичність, а також уявлення про свої права й обов'язки. Дослідження С. Білозерської засвідчують, що вже в молодшому шкільному віці у свідомості дитини представлені основні компоненти цієї структури, які визначають її позицію в освітньому процесі та ставлення до вчителя й однолітків (Заболоцька, Заміщак, 2018).

Важливою складовою моральної самосвідомості є здатність оцінювати власні й чужі вчинки. Як підкреслює М. Савчин, система цінностей людини значною мірою зумовлена тим, як вона сприймає себе та співвідносить із іншими людьми і світом у цілому. На формування морального Я-образу впливають культура, соціально-економічні умови, вікові й статеві особливості. Його зміст включає диференціюючу складову (моральні знання, що підкреслюють індивідуальність

особистості) та інтегруючу (систему самоідентичності, яка відображає спільні риси з іншими людьми). Таким чином, моральна самооцінка має соціальне походження і розвивається під впливом культури та усвідомлення власних дій (Савчин, 2004).

Основними механізмами моральної свідомості є рефлексія, наслідування, ідентифікація та емпатія. Прийняття і усвідомлення моральних принципів, норм та вимог у конкретній ситуації передбачає залучення не лише емоційно-мотиваційних механізмів, але й інтелектуальних. До останніх належать, передусім, механізми соціальної перцепції, зокрема соціальна пам'ять і соціальне мислення.

Моральне зростання особистості є цілісним і динамічним процесом, який проявляється як зовні, так і всередині людини, базуючись на цінностях, що формують її життєвість, свободу, відповідальність, справедливість і совість. Це процес поступового оволодіння морально-духовними взаємодіями та прагнення до свободи, самостійності, творчості й відповідальності у власних вчинках, що дозволяє приймати морально-відповідальні рішення (Савчин, 2016).

Особливо важливо виховувати у дитини досвід позитивної свободи та любові – до себе і до інших – починаючи з раннього віку. У цьому процесі необхідно аналізувати життєвий простір дитини та її сприйняття особистісних, загальнолюдських і духовних цінностей, забезпечуючи умови для їх усвідомлення, реалізації, творення і поширення власного морального досвіду.

Розвиток моральної свідомості і самосвідомості відбувається через формування трьох основних компонентів: раціонального, емоційно-оцінного та поведінкового. Він включає опанування специфічними функціями: 1) оцінку та переживання моральних аспектів власної поведінки та поведінки інших (молодших, ровесників, старших), діяльності групи, соціуму і, в ширшому сенсі, цивілізації, поєднане з особистісним реагуванням на цю поведінку; 2) моральна рефлексія, спрямована на інтеграцію Я-морального, когнітивного, емоційного та конативного аспектів; включення моральних цінностей і образу Іншого в систему цінностей Я-морального; 3) моральний самоконтроль і корекція поведінки, а також постреалізація моральних вчинків, що забезпечує фіксування та усвідомлення досвіду власної моральної діяльності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що моральна свідомість та самосвідомість є взаємопов'язаними психологічними утвореннями, які виконують провідну роль у формуванні особистості. Вони забезпечують не лише орієнтацію людини у світі моральних норм і цінностей, а й визначають її здатність до відповідального вибору та саморегуляції поведінки. Моральна свідомість виступає системою засвоєних норм, принципів і уявлень, які регулюють діяльність людини, тоді як її ядром є совість – внутрішній механізм контролю за власними вчинками. Моральна самосвідомість формується поступово в онтогенезі та охоплює такі компоненти, як самооцінка, уявлення про власне «Я», усвідомлення прав і обов'язків, здатність оцінювати власні й чужі дії з позицій моральних стандартів. Вона виконує як диференціюючу функцію (усвідомлення своєї унікальності), так і інтегративну (відчуття приналежності до спільноти на основі спільних цінностей). Розвиток моральної свідомості та самосвідомості залежить від соціокультурних і вікових чинників, впливу сім'ї, школи, ровесників, соціально-економічного середовища. Особливо важливим є створення умов для моральної рефлексії, діалогу й співпереживання.

Психологічна природа моральної самооцінки має соціальне походження: вона виникає у процесі взаємодії з іншими людьми, поступово інтеріоризується і стає основою для внутрішнього морального контролю.

Отже, розвиток моральної свідомості й самосвідомості – це не лише індивідуально-психологічний, а й соціокультурний процес, що забезпечує гармонійне становлення особистості, її готовність діяти на основі загальнолюдських і духовних цінностей, приймати гідні рішення та здійснювати моральний вибір у різних життєвих ситуаціях.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення вікових та соціокультурних особливостей формування моральної свідомості і самосвідомості, розробку ефективних психолого-педагогічних технологій їх розвитку, а також на дослідження взаємозв'язку моральності з іншими особистісними якостями, такими як емоційний інтелект, креативність та соціальна відповідальність. Особливу увагу доцільно приділяти впливу сучасних цифрових середовищ та соціальних мереж на моральні установки та самосвідомість особистості.

### Література

- Боришевський М.Й.** Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С. Д. Максименка. К. 2003. С. 34-42.
- Заболоцька С., Заміщак М.** Моральний розвиток дошкільників та молодших школярів: аспект поведінки та самооцінки: монографія. Дрогобич: Посвіт, 2018. 208 с.
- Павелків Р.** Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне : Волинські обереги, 2004. 248 с.
- Савчин М.В.** Духовна парадигма практичної психології. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки Зб. наукових праць.* 2007. №17 (41). С. 30–36.
- Савчин М.В.** Здатності особистості: монографія. К. : ВЦ "Академія", 2016. (Серія "Монограф"). 288 с.

### References

- Boryshevskiy, M. Y.** (2003). Tsinnisni oriiientatsii v osobystisnomu stanovlenni suchasnoi molodi [Value orientations in the personal development of modern youth]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy* (S. D. Maksymenko, Ed.), 34–42. Kyiv [in Ukrainian].
- Zabolotska, S., & Zamishchak, M.** (2018). Moralnyi rozvytok doshkilnykiv ta molodshykh shkoliariv: aspekt povedinky ta samootsinky [Moral development of preschoolers and younger schoolchildren: The aspect of behavior and self-esteem]. Drohobych: Posvit. [in Ukrainian].
- Pavelkiv, R.** (2004). Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytiachomu vitsi [Development of moral consciousness and self-awareness in childhood]. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V.** (2007). Dukhovna paradyhma praktychnoi psykholohii [The spiritual paradigm of practical psychology]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia №12. Psykholohichni nauky*, 17 (41), 30–36 [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V.** (2016). Zdatnosti osobystosti [Abilities of personality]. Kyiv: VTs «Akademiiia». (Seriiia «Monohraf») [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 24.10.2025

Опубліковано: 28.11.2025